

Г. І. Ванєєв (Севастополь)

Останні дні оборони Севастополя 1941—1942 рр.

Автор — доктор історичних наук Г. І. Ванєєв — зосереджує увагу на дослідженні та узагальненні дій військ Севастопольського оборонного району в період останнього (червневого 1942 р.) ворожого наступу на місто, з'ясуванні причин, через які героїчна оборона Севастополя закінчилася трагедією. Розповідь побудована на основі нових архівних даних, причому значна їх частина вводиться до наукового обігу вперше.

Напередодні Великої Вітчизняної війни Севастополь був розвинутим промисловим і культурним центром. Водночас він являв собою важливий форпост оборони на півдні країни, головну базу Чорноморського флоту, що мала забезпечувати його стоянку, повсякденну та бойову діяльність. Основний склад надводних і підводних кораблів (ескадра, 1-ша бригада торпедних катерів та обидві бригади підводних човнів) дислокувалися саме на головній базі. Тут були захищені від бомб і снарядів великі підземні склади, де зберігався боезапас для всіх видів зброї, флотське паливо, всі види технічного майна та озброєння. Флот мав у своєму розпорядженні ремонтні заводи, майстерні, лабораторії.

У Севастополі розташовувалася Військова рада, штаб флоту і управління політичної пропаганди з їх відділами. Командуючим флотом був віце-адмірал П. С. Октябрьський, членами Військової ради — дивізійний комісар М. М. Кулаков і секретар Кримського обкому партії В. С. Булатов, начальником штабу флоту — контр-адмірал І. Д. Єлісєєв, начальником управління політичної пропаганди — бригадний комісар П. Т. Бондаренко. На головній базі розмішувалися також штаби та командування берегової оборони (комендант — генерал-майор П. О. Моргунов, заступник по політчастині — полковий комісар К. С. Вершинін), військово-повітряних сил (командуючий — генерал-майор авіації В. А. Русаков, заст. по політчастині — бригадний комісар М. Г. Степаненко), протиповітряної оборони (начальник — полковник І. С. Жилін, заст. по політчастині — полковий комісар Г. Г. Колбасенко) і тил флоту (начальник — контр-адмірал М. П. Зяць, заст. по політчастині — полковий комісар Г. Г. Рябогін). Командиром головної бази був командуючий Чорноморським флотом, а начальником гарнізону Севастополя — комендант берегової оборони.

Оборона військово-морських баз і портів з моря (в тому числі й Севастополя), а також морського узбережжя була розроблена у відповідних передвоєнних документах і практично забезпечена необхідними силами й засобами. Вона мала здійснюватися спільними зусиллями сухопутних військ і Військово-Морського Флоту. При цьому на останній покладалося завдання не допустити підходу противника з моря до наших берегів, ослабити його і разом із спеціально виділеними для цього з'єднаннями сухопутних військ не допустити висадження ворожого десанту на радянське узбережжя та захоплення військово-морських баз і портів з моря. Певною мірою було вирішено й питання оборони цих об'єктів з повітря.

Проблема ж оборони військово-морських баз із суші залишалася до війни невирішеною як теоретично, так і практично. Це було значним упущенням радянської воєнної теорії. Згідно з розробленим до

війни планом прикриття для сухопутної оборони військово-морських баз мали виділятися спеціальні частини Червоної Армії суміжних військових округів. Однак у керівних документах сухопутних військ не було жодних рекомендацій з питань організації та ведення оборони цих об'єктів із суші.

Оскільки оборона військово-морських баз не входила до завдань флоту, то й у керівних документах ВМФ не було ясності з цих питань. У Тимчасовому Бойовому статуті Морських Сил РСЧА 1937 р. зазначалося тільки, що «план оборони сухопутного фронту бази повинен передбачати використання артилерійського вогню берегових батарей і кораблів для дій на суші»¹. Однак тут нічого не говорилося про організацію командування при обороні військово-морських баз із суші. Що ж до «використання корабельних команд для бою на суші в умовах оборони бази», то, як підкреслювалося у статуті, воно, «як правило, забороняється»².

Все це призвело до того, що радянські військово-морські бази, зокрема й Севастополь, виявилися у передвоєнні роки непідготовленими до оборони з суші. Ніяких рубежів і засобів інженерного обладнання на місцевості, які б забезпечували стійкість оборони цих об'єктів, створено не було³. Як це могло трапитись? Чому були забуті або свідомо проігноровані уроки минулих воєн та виведені на основі їх досвіду теоретичні положення? А тим часом такий досвід був. Досить згадати першу оборону Севастополя, швидке падіння бельгійських і деяких французьких фортець у 1914 р., а потім і російських — у 1915 р. «Коли ж настала небувала в історії грандіозна війна, — писав з цього приводу Адмірал флоту СРСР І. С. Ісаков, — виявилось, що досвід минулого забуто, що більшість надзвичайно сильних приморських фортець не було підготовлено для оборони із суші, і в результаті ми стали свідками капітуляції цілого ряду фортець, портів і баз. Рідко можна зустріти у будь-якій іншій галузі подібне нехтування очевидними уроками історії»⁴.

Друга світова війна і воєнні дії в Європі 1939—1940 рр. переконливо доводили, що гітлерівські війська широко застосовували висадку повітряних і морських десантів для захоплення великих міст, островів і прибережних районів. Враховуючи це, нарком ВМФ М. Г. Кузнецов 16 грудня 1940 р. видав наказ «Про заходи із сухопутної та протидесантної оборони на морських театрах». У ньому перед командуючими флотами ставилося завдання негайно провести оперативно-тактичні та інженерні рекогносцировки на місцевості і скласти генеральні плани на будівництво сухопутної та протидесантної оборони військово-морських баз і узбережжя. В наказі і доданій до нього інструкції містилися й рекомендації, якими слід було керуватися при створенні цієї оборони⁵.

Наказом командуючого Чорноморським флотом 3 лютого 1941 р. було призначено рекогносцирувальну комісію для вибору сухопутного рубежу оборони в районі головної бази під керівництвом генерал-майора П. О. Моргунова⁶. Слід відзначити, що в наказі про створення цієї комісії не містилося ніякого оперативно-тактичного завдання (рішення) по вибору сухопутного рубежу та позицій, так само як і вказівок щодо складу сил і бойових засобів, необхідних для його оборони. Комісія закінчила свою роботу до початку війни. В її акті від 27 травня 1941 р. були визначені ділянки для будівництва дотів, дзотів, окопів,

¹ Временный Боевой устав Морских Сил РККА 1937 г.— М., 1937.— С. 216.

² Там же.— С. 217.

³ Центр. військово-морський арх., ф. 2095, оп. 019526, спр. 2, арк. 63 (далі — ЦВМА).

⁴ Ісаков І. С. Избранные труды : Океанология, география и военная история.— М., 1984.— С. 283.

⁵ ЦВМА, ф. 204, спр. 23 698, арк. 5—9.

⁶ Там же, ф. 2095, оп. 019526, спр. 2, арк. 63—64.

сховищ, командних пунктів і відповідних загороджень, а також системи маскування, водо- та енергопостачання головного рубежу оборони⁷.

Роботи по будівництву фортифікаційних споруд на головному рубежі за 5—8 км від міста розпочалися 3 липня 1941 р. Допущені прорахунки потрібно було усувати форсованими методами. Щоденно більш як по 1500 моряків Севастопольського гарнізону та близько 3 тис. чол. цивільного населення міста брали участь у будівельних роботах. З 7 липня розпочалося спорудження тилового рубежу сухопутної оборони, віддаленого від міста на 2—3 км, а у вересні — передового рубежу за 12—15 км від міста. Побудова головного й тилового рубежів на початок оборони міста була в основному завершена. На передовому ж рубежі закінчити роботи не вдалося. Тут встигли звести лише самостійні опорні пункти на головних танконебезпечних напрямках — чоргуньському, черкез-керменському та аранчинському. До початку боїв за Севастополь на трьох сухопутних рубежах було збудовано 75 артилерійських дотів, 232 кулеметні доти і дзоти, протитанковий рів завдовжки 32,5 км; встановлено 9576 протитанкових і протипіхотних мін⁸. Як показали дальші події, ці рубежі відіграли важливу роль у зриві планів противника оволодіти Севастополем з ходу.

У жовтні 1941 р. війська 11-ї німецької армії (командуючий — генерал-полковник Е. Манштейн) захопили майже весь Крим. Частина сил цієї армії переслідувала нашу Приморську армію під командуванням генерал-майора І. Ю. Петрова, що відходила в бік Сімферополя. 50-та і 132-га німецькі піхотні дивізії та мотобригада Ціглера після оволодіння Євпаторією розгорнули наступ у двох напрямках: частиною сил берегом моря на Севастополь, а рештою — на Бахчисарай. 29 жовтня заступник командуючого Чорноморським флотом по обороні головної бази контр-адмірал Г. В. Жуков оголосив у Севастополі осадний стан⁹.

Наступного дня берегова батарея № 54 (командир — лейтенант І. І. Заїка) Чорноморського флоту, розташована в районі с. Миколаївки, відкривала вогонь по передових підрозділах мотобригади Ціглера. Розпочалася героїчна оборона Севастополя¹⁰.

Сталося так, що ніяких частин Червоної Армії в місті не було і Військова рада Чорноморського флоту прийняла рішення взяти оборону Севастополя в свої руки¹¹. Однак нечисленні морські стрілецькі частини (2-й і 3-й полки морської піхоти та місцевий стрілецький полк) виявилися неспроможними зупинити ворога. Було вжито термінових заходів до збільшення військ для сухопутної оборони міста як шляхом їх перекидання з Кавказу (8-ї бригади морської піхоти), так і за рахунок місцевих можливостей. З особового складу кораблів, берегової оборони, військових навчальних закладів тощо були в екстреному порядку сформовані й направлені на сухопутні рубежі 16 батальйонів морської піхоти. Чотири з них одержали номерні найменування (16-й, 17-й, 18-й і 19-й), решта — іменувалися за назвами частин, з яких вони були створені. Загалом на сухопутну оборону було направлено 22 300 моряків¹². Підтримані вогнем кораблів, берегових і зенітних батарей та морською авіацією, вони зірвали спробу противника захопити Севастополь коротким ударом.

Німецько-фашистським військам не вдалося оточити в горах і знищити Приморську армію. Після того, як їй було перерізано шлях відступу на Севастополь, вона з боями вийшла через гірські хребти Яйли

⁷ Моргунов П. А. Героический Севастополь. — М., 1979. — С. 13.

⁸ ЦВМА, ф. 10, спр. 34578, арк. 31—33.

⁹ Героическая оборона Севастополя: Сб. документов и материалов. — Симферополь, 1946. — С. 11.

¹⁰ ЦВМА, ф. 2094, оп. 0017268, спр. 27, арк. 3.

¹¹ Там же, ф. 2092, оп. 017227, спр. 120, арк. 207.

¹² Там же, ф. 3, спр. 9137, арк. 10.

у район Ялти, а звідти — приморським шляхом — до Севастополя. 4—9 листопада армія повністю завершила вихід до головної бази¹³.

Вдосконалювалися всі види оборони головної бази, керівництво бойовими підрозділами. 4 листопада наказом командуючого військами Криму віце-адмірала Г. І. Левченка було створено нову форму оперативного управління військами різномірних наркоматів — Севастопольський оборонний район (СОР). Командування ним покладалося на командуючого Приморською армією генерал-майора І. Ю. Петрова. Начальником штабу СОР було призначено полковника М. І. Крилова, а членом Військової ради — члена Військової ради армії бригадного генерала М. Г. Кузнецова¹⁴. Заступник командуючого Чорноморським флотом контр-адмірал Г. В. Жуков одержав наказ вступити в командування головною базою.

7 листопада Ставка надіслала командуючому військами Криму телеграму такого змісту: «З метою сковування противника в Криму і недопущення його на Кавказ через Таманський півострів Ставка Верховного Головнокомандування наказує: 1. Головним завданням Чорноморського флоту вважати активну оборону Севастополя та Керченського півострова всіма силами; 2. Севастополь не здавати ні в якому разі і обороняти його всіма силами»¹⁵. Цією ж директивою визначалися завдання, пов'язані з використанням кораблів і авіації в обороні Севастополя та Керчі, а командуючим СОР призначався командуючий Чорноморським флотом віце-адмірал П. С. Октябрьський з підпорядкуванням його командуючому військами Криму¹⁶. Згідно з директивою начальник штабу флоту контр-адмірал І. Д. Єлисеєв уже як заступник командуючого флотом мав відбутися на Кавказ (Туапсе), де на той час зосередилися основні сили флоту, а командуючий військами Криму віце-адмірал Г. І. Левченко і його штаб — у Керчі, куди відійшли з'єднання 51-ї армії.

Наступного дня, виконуючи рішення Ставки, командуючий військами Криму підписав директиву, відповідно до якої командування СОР покладалося на віце-адмірала П. С. Октябрьського, заступником якого по сухопутній обороні став генерал-майор І. Ю. Петров¹⁷. Керівником інженерної оборони Севастополя Г. І. Левченко через добу призначив свого заступника Героя Радянського Союзу генерал-майора інженерних військ А. Ф. Хренова¹⁸.

Багато дослідників помилково твердять, що у відповідності із згаданою директивою Ставки було утворено й Військову раду СОР. Насправді ж у даному документі не містилося щодо цього жодних вказівок. Оскільки керівником СОР призначався командуючий Чорноморським флотом за сумісництвом, то й Військова рада флоту була вищим військовим органом в обороні Севастополя. У Приморській армії діяла своя Військова рада, яка підпорядковувалася відповідному органі флоту.

О другій годині 9 листопада було віддано бойовий наказ 002 штабу СОР. У ньому відзначалося, що з метою дальшого впорядкування управління військами та організаційного об'єднання розрізнено діючих загонів і частин вся територія Севастопольського оборонного району від центра міста до передового рубежу сухопутної оборони поділяється на чотири сектори¹⁹.

¹³ Центр. арх. Мін-ва оборони СРСР, ф. 288, оп. 9900, спр. 33, арк. 55 (далі — ЦАМО); ЦВМА, ф. 3, спр. 6532, арк. 72—73.

¹⁴ ЦАМО, ф. 407, оп. 9837, спр. 2, арк. 202—203.

¹⁵ Там же, оп. 9852, спр. 1, арк. 228—229.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Там же, ф. 288, оп. 9900, спр. 4, арк. 48—49.

¹⁸ ЦВМА, ф. 10, спр. 248, арк. 86—87. А. Ф. Хренов у своїй книзі «Мости к победе» (М., 1982. — С. 172) помилково твердить, що на цю посаду він був призначений наказом Г. І. Левченка 4 листопада.

¹⁹ ЦАМО, ф. 288, оп. 9900, спр. 7, арк. 40—43.

Зауважимо, що майже в усіх працях, присвячених обороні Севастополя, помилково твердиться, нібито наказ 002 віддав командуючий Чорноморським флотом і СОР віце-адмірал П. С. Октябрський. Насправді ж його підписали командуючий СОР генерал-майор І. Ю. Петров, член Військової ради оборонного району бригадний комісар М. Г. Кузнецов і начальник штабу району полковник М. І. Крилов²⁰. Річ у тім, що, хоч командування оборонним районом було покладено на П. С. Октябрського згідно з директивою Ставки від 7 листопада, однак наказ за № 10—11/ПОХ про свій вступ на цю посаду він віддав 10 листопада. «Вступаючи в командування обороною Севастополя, закликаю всіх вас до самовідданої, нещадної боротьби проти оскажених гітлерівських собак, що увірвалися на нашу рідну землю. Ми зобов'язані перетворити Севастополь на неприступну фортецю...», — говорилося в ньому²¹.

Зазнавши великих втрат, фашистські війська увечері 9 листопада припинили бойові дії під Севастополем і почали приводити в порядок свої добряче пошарпані частини. Високу активність воїнів Севастопольського гарнізону, прибуття на головну базу Приморської армії та рішучі атаки військ СОР командуючий 11-ю німецькою армією розцінив як початок нашого наступу на північ від Севастополя. «Завдяки енергійним заходам радянського командуючого, — писав з цього приводу Манштейн, — противник зумів зупинити просування 54-го армійського корпусу на підступах до фортеці. У зв'язку з наявністю морських комунікацій противник знайшов себе навіть достатньо сильним для того, щоб при підтримці вогню флоту розпочати наступ з узбережжя на північ від Севастополя проти правого флангу 54-го армійського корпусу. Виникла потреба перекинути сюди для підкріплення 22-у піхотну дивізію із складу 30-го армійського корпусу. В цих умовах командування армії змушене було відмовитися від свого плану взяти Севастополь несподіваним ударом відразу — зі сходу та південного сходу»²².

І справді, діставши відсіч при спробі оволодіти Севастополем з ходу, командування 11-ї німецької армії змушене було перейти до підготовки планомірного наступу на місто. Він почався 11 листопада, але також не увінчався успіхом. Війська СОР рішучими діями зірвали його, і 24 листопада перший (листопадовий) наступ на Севастополь провалився.

17 грудня 1941 р. німецьке командування почало другий (грудневий) плановий наступ на місто, кинувши цього разу в бій більш потужні сили. Однак і він 2 січня 1942 р. захлинувся.

Період із січня по травень 1942 р. ввійшов в історію оборони Севастополя як час відносного затишшя. Вимотана боями 11-та німецька армія не мала сил наступати далі. Однак не мали їх і війська Севастопольського оборонного району, щоб перейти в рішучий контрнаступ. Все ж, оперативного взаємодіючи з частинами Кавказького (Кримського) фронту, вони робили неодноразові спроби наступальних дій, і в окремі дні розгорялись уперті бої.

Нагадуючи про два планові наступи фашистів на Севастополь, ми лише хочемо зберегти логічну послідовність розповіді, оскільки головною метою статті є дослідження та узагальнення бойових дій військ Севастопольського оборонного району в період останнього (червневого 1942 р.) ворожого наступу на місто, з'ясування причин, через які героїчна оборона Севастополя закінчилася трагедією.

Після того, як 20 травня противник оволодів усім Керченським півостровом, обстановка під Севастополем загострилася до краю. Командуючий 11-ю німецькою армією, залишивши на Керченському півострові ослаблений у боях 42-й корпус, спрямував основні сили під

²⁰ ЦАМО, ф. 288, оп. 9900, спр. 7, арк. 40—45. Оригінал.

²¹ ЦАМО, ф. 288, оп. 9900, спр. 4, арк. 5.

²² Manstein Erich V. *Verlorene Siege*. — Bonn, 1955. — S. 231.

Севастополь і приступив до підготовки генерального наступу на головну базу Чорноморського флоту.

Директивою Ставки за № 170396 Північно-Кавказький напрям було перетворено на відповідний фронт (командуючий — Маршал Радянського Союзу С. М. Будьонний, член Військової ради — секретар Краснодарського крайкому ВКП(б) П. І. Селезньов, начальник штабу — генерал-майор Г. Ф. Захаров). До складу фронту були включені: війська колишнього Кримського фронту, який вважався розформованим; усі військові частини, з'єднання і установи, дислоковані на Північному Кавказі, Таманському півострові та на узбережжі Азовського й Чорного морів. Командуючому Північно-Кавказьким фронтом були підпорядковані Севастопольський оборонний район, Чорноморський флот з військово-морськими базами Новоросійськ і Туапсе, Азовська військова флотилія і Північно-Кавказький військовий округ²³.

Підготовку третього наступу на Севастополь вороже командування розпочало з варварського руйнування міста. На світанку 20 травня артилерія, а потім і авіація противника завдали ряд ударів по місту, військах та об'єктах бази. Це повторювалося кожного дня аж до 7 червня. Тільки протягом останніх шести днів до цієї дати німецька авіація зробила 9 тис. літаковильотів, скинула близько 45 тис. авіабомб, артилерія противника випустила 126 тис. снарядів великого калібру. На кожний метр передового рубежу оборони ворог обрушив близько 1,5 т металу (снарядів, мін та особливо авіабомб)²⁴. У місті було зруйновано 4640 і пошкоджено 3 тис. будинків, викликано більш як 500 пожеж, убито 138 мирних жителів, а 171 — дістав поранення (не рахуючи тих, хто загинув під уламками будинків). Окутане чорними клубами диму місто горіло.

Водночас протягом усіх цих днів противник здійснював перегруповування військ, підтягував резерви. Перед останнім, третім за ліком, наступом ворог зосередив під Севастополем 54-й (132-га, 22-га, 24-га, 50-та піхотні дивізії) і 30-й (72-га, 170-та піхотні та 28-ма легкопіхотна дивізії) армійські корпуси, румунський гірсько-стрілецький корпус (1-ша гірсько-стрілецька та 18-та піхотна дивізії)²⁵. Крім того, на найближчих підступах до Севастополя в резерві командування 11-ї німецької армії були зосереджені 4-та піхотна дивізія румунів, 213-й полк 73-ї німецької піхотної дивізії та ряд спеціальних підрозділів²⁶.

Противник мав у військах близько 2100 гармат і мінометів. В артилерійську групу входили також три дивізіони шестиствольних та один — триствольних мінометів, три дивізіони самохідних гармат і дві батареї 615-міліметрових мортир²⁷. Крім того, для посилення наземної артилерії була створена бойова група «Північ», що налічувала 51 гармату²⁸.

Таке зосередження артилерії давало фашистському командуванню можливість довести артилерійську щільність майже до 37 гармат на 1 км фронту, а на напрямі головних ударів — до 74—110 гармат. «В цілому у другій світовій війні німці ніколи не досягали такого масованого застосування артилерії, як у наступі на Севастополь», — писав у своїх спогадах Манштейн²⁹.

Загальна кількість танків, призначених для підтримки наступу 11-ї армії, досягала 150 одиниць, а літаків — близько 600. З урахуванням того, що німцями використовувалася ще й авіація 8-го повітряного корпусу з аеродромів Таврії, загальна кількість їх літаків досягала

²³ Хроника Великой Отечественной войны Советского Союза на Черноморском театре. — М., 1946. — Вып. 2. — С. 232—233.

²⁴ ЦАМО, ф. 215, оп. 760, спр. 13, арк. 7.

²⁵ Там же, арк. 18.

²⁶ Там же.

²⁷ ЦВМА, ф. 10, спр. 1950, арк. 106.

²⁸ ЦАМО, ф. 81, оп. 174096, спр. 14, арк. 1.

²⁹ Manstein Erich V. Op. cit. — S. 268.

1060 (700 бомбардувальників, 200 винищувачів, 160 зв'язкових, транспортних та ін.)³⁰.

Загальна кількість військ противника перед початком третього наступу на Севастополь становила 203 800 чол.³¹

Приморська армія на цей час складалася із семи стрілецьких дивізій (25-та, 95-та, 109-та, 172-га, 345-та, 386-та і 388-ма) та 79-ї курсантської стрілецької бригади. В оперативному підпорядкуванні командуючого армією перебували 7-ма, 8-ма і 9-та бригади, 2-й Перекопський і 3-й полки морської піхоти, місцевий стрілецький полк головної бази³². Укомплектованість дивізій, окрім 386-ї, що мала близько 100% складу, становила 47—48%, а частин морської піхоти — близько 80%³³.

Артилерія Приморської армії складалася з восьми полків дивізійної артилерії (57-го, 69-го, 99-го, 134-го, 404-го, 905-го, 952-го і 953-го), 18-го гвардійського корпусного артполку, 51-го і 52-го важких полків армійської артилерії, 647-го і 700-го окремих легких артполків. Загалом з урахуванням окремих артдивізіонів бригад і батареї полків морської піхоти налічувалося 455 гармат різного калібру. Артилерію армії доповнювали мінометні частини і підрозділи, 3-й гвардійський мінометний дивізіон «катюш» і берегова артилерія головної бази, яка складалася з чотирьох артдивізіонів і налічувала 12 стаціонарних батареї (30-ту, 35-ту, 2-гу, 12-ту, 14-ту, 18-ту, 19-ту, 701-шу, 702-гу, 703-ю, 704-ту і 706-ту), двох (724-ї та 725-ї) окремих рухомих батареї, чотирьох дивізіонів запасного артилерійського полку і бронепоезда «Железняков». Усього берегова артилерія Севастополя налічувала 151 гармату калібру 100—305 мм³⁴.

Таким чином, у загальному підсумку війська Севастопольського оборонного району мали 606 гармат. Щільність артилерії в середньому становила 18—19 гармат на 1 км фронту, хоч на напрямку головного і допоміжного ударів ворога вона була вищою.

Авіація СОР мала у своєму розпорядженні єдину 3-ю особливу авіагрупу (командир — полковник Г. Г. Дзюба, военком — полковий комісар Б. Є. Михайлов) ВПС Чорноморського флоту, у складі якої налічувалося 116 літаків, у тому числі 56 винищувачів, 16 бомбардувальників, 12 штурмовиків, 31 нічний бомбардувальник та один літак зв'язку³⁵. 28 травня з бойового складу 5-ї повітряної армії прибула ескадрилья 247-го винищувального авіаполку (12 літаків ЯК-1) на чолі з командиром полку майором Я. М. Кутихіним, яка ввійшла в оперативне підпорядкування командира 3-ї особливої авіагрупи³⁶. Таким чином, на початку останнього ворожого наступу авіація, що базувалася на Севастопольському аеродромному вузлі, за своїм бойовим складом не перевищувала змішаної авіадивізії*.

У 81-му та 125-му окремих танкових батальйонах налічувалося 47 танків різних типів (Т-34, Т-26, Т-27, Т-37, БТ-7) та сім броневих автомобілів (БА-10 і БА-20)³⁷.

Севастопольський базовий район ППО (начальник — полковник О. М. Хлебников, военком — батальйонний комісар О. М. Конобрицький, начальник штабу — майор І. К. Семенов) об'єднував частини і підрозділи протиповітряної оборони головної бази та Приморської армії і мав 111 зенітних гармат різних калібрів.

³⁰ ЦВМА, ф. 10, спр. 1951, арк. 12.

³¹ Там же, спр. 34578, арк. 43.

³² ЦАМО, ф. 215, оп. 760, спр. 13, арк. 2—4.

³³ ЦВМА, ф. 10, спр. 1950, арк. 117—122.

³⁴ Там же, спр. 1952, арк. 178.

³⁵ ЦАМО, ф. 288, оп. 9900, спр. 118, арк. 11.

³⁶ Там же, ф. 156, оп. 206634, спр. 1, арк. 6.

* У ході червневих боїв прибула в Севастополь ще одна ескадрилья (12 літаків Як-1) на чолі з командиром 45-го винищувального полку майором І. М. Джунусовим із складу тієї ж 5-ї повітряної армії.

³⁷ ЦАМО, ф. 288, оп. 9900, спр. 118, арк. 2.

В цілому у військах Севастопольського оборонного району на початок червня 1942 р. налічувалося 106 625 чол., приблизно вдвічі менше, ніж у противника. Що ж до танків і авіації, то тут німці мали абсолютну перевагу. Захисники Севастополя відчували гостру нестачу станкових і ручних кулеметів, автоматів, протитанкових рушниць, а також боеприпасів для артилерії та мінометів. Таке становище дуже турбувало командування СОР, і воно постійно вимагало від вищестоящих інстанцій поліпшення постачання військ усім необхідним. Ще 17 травня 1942 р. Військова рада флоту доповідала:

Сталіну, Будьонному, Кузнецову.

Німці готують захоплення Севастополя...

Потрібна негайна допомога. Прошу дати:

1. 15 000 маршового озброєного поповнення.
2. Запланований УР — сім батальйонів.
3. Зброя — 10 000 гвинтівок, 250 станкових кулеметів, 1500 ручних кулеметів.
4. 25 танків «КВ», 50 танків і танкетки для боротьби з парашутистами
5. Дати 50 літаків Як-1.
6. Забезпечити позачергово боезапасом.
7. Вжити заходів до знищення військ противника при русі до Севастополя від Керчі авіацією³⁸.

21 травня 1942 р. командування Севастопольського оборонного району знову звернулося з проською про допомогу і направило телеграму на адресу командуючого Північно-Кавказьким фронтом С. М. Будьонного, начальника Генерального штабу О. М. Василевського та наркома ВМФ М. Г. Кузнецова. У ній зазначалося: «...Противник уже почав підтягувати сили знову Керченського півострова до Севастополя. Тому допомога Севастополю потрібна негайна і мінімально повинна складатися з:

1. Озброєного поповнення не менше 15 000 для доведення 4—5 боєздатних дивізій і 3-х морських бригад до штатної чисельності...
2. Подачі стрілецької зброї, якої гостро потребуємо. Прошу 10 тис. гвинтівок, 250 станкових кулеметів і 1500 ручних кулеметів.
3. Збільшення кількості боезапасів до 6—8 бк (боекомплектів.— Г. В.). Маємо 1—2 бк.
4. Збільшення кількості літаків Севастопольської авіагрупи. Ми маємо всіх типів винищувачів тільки 20 машин. Прошу 50 літаків Як-1 і 10 Пе-2.
5. Придання певної кількості сучасних танків для контратаки противника, що проривається, хоча б 25 танків «КВ» і 25 бронемашин або танкеток.
6. Подачі двох стрілецьких бригад. Принципово ви, тов. Маршал, на це згодні. Ці бригади потрібні для захисту аеродромів і тилу від повітряно-посадочного десанту противника, який він готує проти нас...

Чекаю Ваших рішень.

№ 1326 Октябрський, Кулаков»³⁹.

З 21 травня в Севастополь почало надходити маршове поповнення і боезапас, однак основного, про що просила Військова рада флоту — нових з'єднань та озброєння — направлено не було. Тому командування СОР у телеграмах від 23 і 27 травня добивалося прискорення поставок Севастополю військ, озброєння та бойової техніки⁴⁰.

³⁸ ЦВМА, ф. 72, спр. 1232, арк. 54; ЦАМО, ф. СКН, оп. 1214, спр. 4, арк. 283—285.

³⁹ ЦАМО, ф. ГШКА, оп. 1163, спр. 431, арк. 89—92; П. А. Моргунов (Указ. соч.— С. 313—314) викладає вищенаведену телеграму в дещо іншій інтерпретації, але не спотворюючи фактичного цифрового матеріалу.

⁴⁰ ЦВМА, ф. 72, спр. 1233, арк. 48, 101—107.

27 травня до Севастополя прибули крейсер «Ворошилов», ескадрені міноносці «Сообразительный» і «Свободный». Вони доставили 9-ту бригаду морської піхоти (командир — полковник М. В. Благоевський, воєнком — полковий комісар В. М. Покачалов) у складі 3017 чол. з вісьмома 122-мм, вісьмома 76-мм і сімнадцятьма 45-мм гарматами, двадцятьма сімома станковими кулеметами, шістнадцятьма мінометами, 1213-ма гвинтівками і шістдесятма тоннами боезапасу⁴¹.

28 травня в Севастополі була одержана директива командування Північно-Кавказьким фронтом № 00201/оп такого змісту:

«1. Противник до наявного складу сил, що блокують Севастопольський оборонний район, з 20 травня розпочав інтенсивне перекидання своїх військ до Севастополя з метою почати у найближчому майбутньому активні дії. За даними всіх видів розвідки, перекидається близько чотирьох піхотних дивізій, однієї танкової дивізії та однієї легкої піхотної дивізії.

2. Севастопольський оборонний район має міцну систему оборони, яка може протистояти будь-якому наступові противника.

Наказую:

1. Попередити весь командний, начальницький червоноармійський і червонофлотський склад, що Севастополь має бути утриманий за будь-яку ціну. Переправи на Кавказький берег не буде.

2. Створити армійський резерв; крім того, мати резерв у секторах оборони для завдання потужних контрударів.

3. У боротьбі проти панікерів і боягузів не зупинятися перед найрешучішими заходами.

Будьонний, Ісаков, Захаров»⁴²

Аналізуючи директиву, ми бачимо, що головним її змістом була вимога утримати Севастополь «за будь-яку ціну». Командування фронту і Ставка переоцінили можливості СОР. Вони знали, яким було співвідношення сил під Севастополем, про запити Військової ради флоту з приводу необхідності термінових поставок у місто військ, озброєння та бойової техніки, але мало що зробили для їх виконання. Обстановка наприкінці травня та в перших числах червня, до початку останнього ворожого наступу на головну базу, давала можливість флотові доставити необхідну кількість військ, озброєння та бойової техніки. Однак доставляти з Кавказу майже не було чого. Сприятливі можливості для посилення військ Севастопольського оборонного району були упущені.

Перед радянськими військами, які обороняли місто, стояло надзвичайно важке завдання: наявними силами і бойовими засобами, не розраховуючи на великі підкріплення, скувати на тривалий час значне угруповання військ противника й завдати йому максимальних втрат у живій силі і техніці. Від виконання цього завдання багато в чому залежало, чи вдасться зупинити наступ фашистських військ на південний ділянку радянсько-німецького фронту.

Командування СОР вживало всіх заходів для зміцнення оборони головної бази. Ще 22 травня відбулося засідання військових рад флоту і Приморської армії. На нього були запрошені начальники родів військ і служб, командири та воєнкоми з'єднань, керівники радянських і партійних організацій міста. Віце-адмірал П. С. Октябрьський і дивізійний комісар М. М. Кулаков дали оцінку обстановки, що склалася на цей час у Криму, поставили завдання військам і населенню щодо зміцнення оборони та підготовки до нових боїв. Посилаючись на досвід боїв на Керченському півострові, вони звернули увагу присутніх на

⁴¹ Там же, спр. 1209, арк. 31, 44; Хроника Великой Отечественной войны на Черноморском театре. Вып. 2.— С. 247.

⁴² ЦАМО, ф. 1, оп. 95, спр. 45, арк. 1; ЦВМА, ф. 72, спр. 1209, арк. 57. Уперше невеличкий витяг з цієї директиви було надруковано в кн. Г. І. Ванеєва та ін. «Героическая оборона Севастополя 1941—1942» (М., 1969.— С. 256).

те, що противник може розпочати наступ сильним артилерійським вогнем та потужним авіаційним бомбовим ударом по бойових позиціях і артилерії, командних і спостережних пунктах, аеродромах і бухтах. Не виключали керівники оборони й можливої спроби ворога одночасно з наступом із суші висадити морський і повітряний десанти, а також блокувати Севастополь з моря й повітря.

Командування СОР правильно оцінило обстановку, сили й можливості противника, напрямки його головних ударів, форми і способи бойових дій. З точки зору ґрунтовності аналізу співвідношення сил та прийнятого рішення на особливу увагу заслуговує директива заступника командуючого СОР по сухопутній обороні, командуючого Приморською армією генерал-майора І. Ю. Петрова від 24 травня 1942 р. В ній говорилося: «Всемірно зміцнювати рубежі засобами протитанкової оборони та інженерного посилення на всю глибину бойових порядків військ, розбити противника перед переднім краєм зайнятого передового оборонного рубежу... На випадок прориву противника на одному з напрямків утримувати і знищувати його силами других ешелонів та резервів. Дрібні десанти знищувати силами й засобами дивізій і бригад, великі десанти знищувати в повітрі й на землі артилерійським вогнем, піхотою і танками артилерійського резерву»⁴³. Це була загальна директива на оборону, в якій частинам і з'єднанням ставилися бойові завдання.

Згідно з директивою війська СОР приводилися у підвищену бойову готовність. Скрізь продовжувалися інженерні роботи, будувалися дзоти, поглиблювалися і розширювалися окопи та ходи сполучення, посилювалися всі види загороджень, встановлювалися міни. До початку ворожого наступу додатково було виставлено 5 тис. протитанкових і 25 тис. протипіхотних мін⁴⁴. Велика робота була проведена по організації вогню корабельної, берегової, польової та зенітної артилерії. Хоч, розташовані у глибині протитанкових напрямків, три останні з вищеназваних її видів виконували спеціальні завдання і не входили в систему протитанкової оборони, вони також були підготовлені до ведення вогню по танках противника.

Багато було зроблено для вдосконалення та поліпшення зв'язку, особливо з Північного боку, забезпечення всіма його видами запасних командних пунктів. Усі тилові установи і склади, розташовані в місті, були вивезені в штольні, сховища, вриті в землю і замасковані. Продовольчий фураж зберігався в 29 місцях, борошно — в траншеях безпосередньо поблизу армійських і полкових польових хлібопекарень, інші продукти — в різних підвалах будівель, у полі та на околиці міста⁴⁵. Залиті в тару пальне та мастило зарили й замаскували. Важкі продукти (мазут, соляр) тримали на плаву в баржах. Обозно-речове та інше майно розміщувалося по підвалах. Частина його зберігалася в дворах у штабелях, серед дерев. Усі ці заходи дали можливість значною мірою зберегти військово-господарське майно, транспорт, агрегати, незважаючи на інтенсивне бомбардування і постійний артилерійський обстріл.

26 травня міський Комітет оборони (голова — Б. О. Борисов) прийняв постанову «Про підготовку населення до збройної боротьби в місті». На підприємствах і в установах міста бралися на облік усі чоловіки, здатні битися зі зброєю в руках, і включалися в резерв бойових дружин. Усі комуністи і комсомольці оголошувалися мобілізованими до цих формувань та їх резерву⁴⁶. Постанова містила вимогу

⁴³ ЦАМО, ф. 288, оп. 9905, спр. 21, арк. 452—456.

⁴⁴ Ванеев Г. И. и др. Героическая оборона Севастополя 1941—1942. — С. 255.

⁴⁵ ЦВМА, ф. 10, спр. 1952, арк. 174.

⁴⁶ Героическая оборона Севастополя : Сб. документов и материалов. — С. 156—157.

провести швидку евакуацію населення, не зв'язаного з роботою по обороні міста, насамперед жінок з дітьми ⁴⁷.

2 червня міський Комітет оборони опублікував листа (звернення) до секретарів райкомів партії, голів райвиконкомів, керівників підприємств і установ міста, секретарів первинних партійних і комсомольських організацій, комуністів і комсомольців бойових дружин. У ньому говорилося про необхідність посилити спостереження за повітрям, на випадок припинення видачі хліба постачати населення борошном та організувати у сховищах випікання коржів ⁴⁸. Наступного дня міський Комітет оборони розпорядився економно витрачати воду, мати її запаси на кожному підприємстві, звернути особливу увагу на боротьбу з мадерством ⁴⁹.

(Далі буде)

Одержано 11.03.91.

Автор — доктор исторических наук Г. И. Ванеев — сосредоточивает внимание на исследовании и обобщении действий войск Севастопольского оборонного района в период последнего (июньского 1942 г.) вражеского наступления на город, выяснении причин, из-за которых героическая оборона Севастополя закончилась трагедией. Очерк построен на основании новых архивных данных, причем значительная их часть вводится в научный оборот впервые.

⁴⁷ Там же.

⁴⁸ Там же.— С. 163—164.

⁴⁹ Там же.